

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “XƏMSƏ”SİNDƏ BƏZİ MƏKAN MƏFHUMLU VAHİDLƏRİN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, toponimlər, Xəmsə, Xəvərnəq qəsri, Həmduniyan kəndi, Xəzər dənizi, Araz çayı

Dünyanın və Azərbaycan mədəniyyət tarixində özünə çox şərəfli bir yer tutan Gəncəli Nizamının “Xəmsə”sini haqlı olaraq onun yaşadığı dövrün ensiklopediyası adlandırırlar. Çünki burada elmin bütün incəliklərinə aid məlumat əldə etmək olar. Şairin “Xəmsə”də qələmə aldığı məkan məfhumlu vahidlərin də təsvirini xüsusi zövq və məhəbbətlə etmişdir. Vətənin bir çox yer-yurd adlarını – Arran, Araz, Bərdə, Ağ bağ, Muğan, Şirvan, Qafqaz, Xəzər dənizi, Həmduniyan kəndi və başqa coğrafi məkanlarının, səfəli guşələrini, təbiətini, suyunu, havasını sevə-sevə tərənnüm etmişdir.

Bu dahi şairin yalnız “Xosrov və Şirin” əsərində işlətdiyi Həmduniyan kəndinin adı artıq arxaikləşmişdir. Bu kəndin Qızıl Arslan tərəfindən Nizamiyə bağışlanma səhnəsini müəllif böyük ustalıqla qələmə almışdır. “Yeddi gözəl” mənzuməsində çox geniş və rəngarəng lövhələrlə təsvir olunan Xəvərnəq qalasının da adı və özü tarixə qovuşan toponimlərdəndir. Lakin müəyyən tədqiqat işləri nəticəsində bu qəsrin yeri, vaxtilə mövcud olduğu və tarixi haqda məlumat əldə etmək mümkün olmuşdur.

Əsas araşdırma

Dilin lüğət tərkibinin bir hissəsini təşkil edən məkan məfhumlu coğrafi terminlər başqa dil vahidlərindən fərqli olaraq ictimai-siyasi xarakter daşıyır. Çünki ən qədim zamanlardan bu dil vahidlərində xalqın mənşəyi, tarixi, coğrafiyası qorunub saxlanmaqdadır. Dilin leksikasını zənginləşdirən, onun ümumi inkişaf qanununa tabe olan və əsərlərin ideya və məzmununa təsir göstərən onomastik vahidlərin əsas şöbələrindən biri olan [və yunanca yer mənasını bildirən] toponimlər – əsasən məkan məfhumlu leksik vahidlər torpaqla, yerlə bağlı məkanların adlarını bildirdiyinə görədir ki, həmişə coğrafiya və tarix elmləri ilə birlikdə tədqiq olunur və bir-birini tamamlayır. Çünki bu adlarda xalqın tarixi, etnoqrafiyası, mənşəyi və s. yaşayır.

Məkan məfhumlu leksemlər digər elm sahələrindən fərqli olaraq siyasi, ictimai, hətta iqtisadi xarakterə malikdir. Belə ki, hər bir coğrafi adın köməyiylə yazılı mənbədə təsadüf olunmayan məlumatı müəyyənləşdirmək mümkündür. İctimai-iqtisadi formasiyanın bir-birini əvəz etməsi, onların dildən-dilə, nəsildən-nəslə keçməsilə əlaqədar olaraq bir qismi inanılmaz dərəcədə təhrifə uğramış, bir qrupu ilkin variantından tanınmaz dərəcədə uzaqlaşmış, bir qismi isə qədimdə mövcud olmuş naməlum dil və dialekt sözləri ilə ifadə olunduğundan, bəziləri isə unudulmuş qədim sözlərdən ibarət olunduğundan hazırda mənası və mənşəyi bilinmir [6, səh.23].

Məsələn, məşhur Yunan coğrafiyaşünası Strabonun [e.ə.64-63-cü illər, eramızın 23-24-cü illəri] “Coğrafiya” kitabında çoxlu toponimlərə təsadüf edilir. Bu toponimlərdən bəziləri Yunan dilindən transkripsiya edildiyindən onların yazılışında bəzi dəyişikliklərə rast gəlirik. Məsələn, Araksena – Araz çayı, Kor – Kür, Kavkasos – Qafqaz, Sakasena – Şəki və s. kimi verilir [6, s.24].

Qeyd etmək lazımdır ki, Araz çayının adı Nizaminin dövründə olduğu kimi müasir fars dilində də “Ərəs”, Kür çayı “Kor” kimi tələffüz olunur. XIII-XIV əsrlərdə yaşamış Azərbaycanlı leksikoqraf Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani özünün “Sihah-ol-fors” əsərində Araz çayının izahını verərkən Nizaminin “Xosrov və Şirin” mənzuməsinin “Qızıl Arslanın mədhi” bölümündə işlətdiyi aşağıdakı beytini nümunə kimi göstərir:

ارس را در بیابان جوش باشد
بدریا چون رسد خاموش باشد (5، ص.140)
[Araz çayı çöl-biyabanda coşub-daşar,
Dənizə çatanda sakitləşər]

Müəllif bu çayın izahını daha geniş verməklə onun qədim adlarını da qeyd edərək yazır:

“Araz böyük çaydır, Ərzurum dağlarından axıb Naxçıvan səhralarından keçib Arana gəlir, bir neçə qola ayrılır və o yerlərin tarlalarına daha çox çatır, qalan hissəsi isə Kürlə birləşir və hər ikisi axıb “Qulzum” da adlanan “Abeskun”a tökülür” [5,s.140].

Bu qeydi yazmaqda məqsədimiz böyük şairimizin yaşadığı dövrdə Xəzər dənizinin işlək olan və müasir dövrümüzdə arxaikləşmiş “Qulzum” və “Abeskun” kimi müxtəlif adlarının da olduğunu nəzərə çarpdırmaqdır. “Ərəs” və “Abeskun” sözlərinə “Xəmsə”nin başqa poemalarında rast gəlmədik. Lakin Dehxoda “Lügətnamə”sində “Abeskun” sözünün izahı belədir: Abeskun “Xəzər” dənizinin və oradakı bir adanın adı, Təbərstanda bir şəhərin adıdır və ora gəmilərin dayanacağı üçün bir limandır. Deyilənə görə Sultan Məhəmməd Xarəzmşahın qaçdığı və orada da rəhmətə getdiyi bir adadır. Hazırda oranı su basmış və Xəzər dənizini bu adanın və limanın adı ilə “Abeskun” adlandırırlar. “Fərhəng-e əmid” lüğətində də “Abeskun”un Xəzər dənizinin və oradakı bir adanın adı olduğu qeyd edilir [3].

“Qulzum” sözü “Xəmsə”də üç dəfə; bir dəfə “Leyli və Məcnun” poemasında, “Leylinin Məcnuna sifariş göndərməsi” bölümünün aşağıdakı beytində və iki dəfə “İqbalnamə”də işlədilmişdir.

آن قلزم نانشسته از موج
وان ماه جدا فتاده از اوج (7، ص.425)
[O tufanlı dəniz qoparmış haray;
Uca zirvəsini itirmiş o ay] [8, s.204].

Qeyd etmək lazımdır ki “Qulzum” lekseminin qarşılığı bəzi leksikoqrafik mənbələrdə “Qırmızı dəniz” kimi də verilmişdir.

Mütəfəkkir şair çox təsirli və kədərli sonluqla bitən axırıncı əsəri olan “İqbalnamə”nin “İskəndərin vəsiyyətnaməsi” bölümündə işlətdiyi aşağıdakı beytdə “Qulzum” toponimindən əlavə, artıq unudulmuş məkan məfhumlu “Qənnuc” və “Qeyrəvan” leksemlərini də işlətməmişdir:

ز قنوج تا قلزم و قیروان
چو میغی روان بود تیغم روان (9، ص.194)
[Qunnucdan Qulzuma oldum hökmran;
Şimşək qılıncımı gördü Qeyrəvan][10,s.248].

“Qənnuc” toponiminə yalnız “İskəndərnəmə” əsərində rast gəlirik. İki dəfə “Şərəfnamə”də və bir dəfə “İqbalnamə”də işlənmişdir.

Məşhur Nizamişunas V.Dəstgerdi “Fərhəng-e Nezami” əsərində “Qənnuc” sözünün izahını belə verir: - Hindistanda bir şəhərin adıdır və Hindli Fur da oranın padşahı olub. [18, s.119].

Dehxoda “Lügətnamə”sində bu sözün tərifi daha genişdir: - Məhəmməd ibn Səbektəkinin ixtira etdiyi Fərəcabad yaxınlığında Qong çayının 50 milliyində yerləşən bir

şəhərdir [3]. Burada bir beyt Firdovsi "Şahnamə"sindən, bir beyt Xaqanidən, Nizamının "İqbalnamə" əsərinin yuxarıdakı beyti və "Şərəfnamə" əsərinin "İskəndərin məktubunun Hindli Keydə çatması" bölümündən aşağıdakı beyti illüstrativ vasitə kimi təqdim olunmuşdur.

به قنوج خواهم شدن سوی فور

خدا یار بادم در این راه دور (6، 33)

[Qənnuca gedirəm Fur üstə əlan;

Bu uzaq yolda köməyim olsun ulu yaradan][16,s.260].

Bu söz "Şərəfnamə"nin başqa bir bölümündə "Nüsrətəddin Əbubəkr padşahın tərifi" bölümündə aşağıdakı beytdə də işlədilmişdir:

چو در جنگ پیلان گشایی کمند

دهی شاه قنوج را پیل بند (11، ص. 49)

[Fillərlə döyüşdə atınca kəmənd;

Qənnucun şahını edərsən filbənd][16.s.50].

"Qeyrəvan" toponimini isə müəllif yuxarıdakı beytdən əlavə üç dəfə - yalnız İskəndərnamə əsərində deyil, başqa poemalarında da işlətməmişdir. Məsələn:

شکوه تا جشن از فرّ جهانگیر

فکنده قیروان را جامه در قیر (12، ص. 345)

[Tacının şöhrəti cahangirin əzəmətindən;

Qeyrəvanın paltarını qıra salmışdı][13,s.349].

"Xosrov və Şirin" poemasının "Toğrul şahın Nizamini tələb etməsi" bölümündə işlədilən bu beytin ikinci misrasının izahını Həmid Məmmədzadə belə verir:- Qeyrəvan Tunis və Liviyada iki şəhərin adıdır. Paltarı qıra salmaq, onu qaraltmaq və yas tutmaq deməkdir.

Aşağıdakı beyt isə şairin "Yeddi gözəl" mənzuməsinin "Bəhrəmin şənbə günü müşk rəngli günbəzdə oturması və birinci iqlim padşahı qızının əfsanə söyləməsi" bölümündəndir.

گفتش باز گو بهانه مگیر

خیرم ده ز قیروان و ز قیر (14، ص. 286)

[Söylədim:-Bəhanə gətirmə, danış;

Qaranın sirriylə məni et tanış][15, s.130].

Bu beytin izahını məşhur Azərbaycan alimi, prof. Rüstəm Əliyev belə verir: Mətnə: "Mənə qır və Qeyrəvandan xəbər ver" yazılmışdır. Qeyrəvan Afrikanın qədim şəhərlərindən biridir, VII əsrdə salınmışdır, indiki Tunisdə yerləşmişdir. Lakin burada sözün lüğəvi mənasında işlədilmişdir – qır ölkəsi deməkdir. "Qır və Qır ölkəsindən xəbər ver" – zərbülməsəlidir. Əsil mətləbə keç deməkdir. Mətnə çox yerdə işlədilib, qara geyinələr və qaralar ölkəsi nəzərdə tutulur" [s.320]

İran alimi və Nizamişünas V.Dəstgerdi də "Şərəfnamə" əsərinin "İskəndərin Qərbə getməsi və Kəbəni ziyarət etməsi" bölümündən olan aşağıdakı beyti misal verməklə "Qeyrəvan" sözünün izahını belə yazır: - Qərb deməkdir və ola bilsin ki, qaranlıq olduğuna görə "qırdan və onun qırından xəbər ver" deyiblər.

زپرگار چین تا حدّ قیروان

به درگاه او گشت پیکی روان (18، ص. 120)

[Çindən Qeyrəvana yol var nə qədər;

Uca dərğahına axdı qasidlər][16, s.192].

Dehxoda lüğətnaməsində "Moucem-ol-bələdan" əsərinə istinad edərək yazır: - Qeyrəvan, Moaviyə ibn-Səfiyanın dövründə yaranan bir şəhərdir və orada müsəlmanlar yaşayıblar. Bu şəhər üçüncü kontinentdə yerləşir, burada bir çox hədisçilər və yaradıcı insanlar yaşayıblar. [3]

“Sihah-ol-fors” lüğətində “Qeyrəvan” toponimi qısa şəkildə yaşayış məskəni olan bir vilayətin adı olduğu göstərilir [5,s.249].

Bu dahi şair özünün ilk lirik əsəri olan “Xosrov və Şirin” mənzuməsindəki hadisələrin mühüm bir hissəsini Azərbaycanda, Muğanda, Arranın mərkəzi hesab olunan Bərdədə təsvir edir. Əsərin “Kitabın tərtibi və eşqin bəzi incəlikləri haqqında” bölümündə “Məxzən-ol əsrar” kimi bir xəzinəm var” deyən şair “Xosrov və Şirin əsərinin əvvəllər də mövcud olduğunu qeyd edərək yazır: Bərdə məmləkətinin köhnə yaşlılarının həyatından bəhs olunan bu hekayənin yenidən yazılmasını dövrün ağsaqqalları mənə tövsiyə etdilər.

Nizami poemanın “Şapurun Şirinin gözəlliyindən danışması və Xosrovun ona aşiq olması” bölümündə Şapur Xosrova həyatını şadlıqla keçirən Məhinbanunun igidliyini və böyüklüyünü təsvir edərkən onun hər iqlimdə və hər fəsildə özü üçün Azərbaycanın gözəl guşələrindən olan bir yer seçdiyini deyərək yazır: - Gül fəslində Muğana gedir, yayda Ərmən dağlarına çıxır, payızda Abxaza gəlir, qışda Bərdəyə meyl göstərir.

زمستانش به بردع میل چیراست

که بردع را هوای گرمسیراست (12،ص.123)

[Qışda Bərdəyə meyl göstərir,

Çünkü qışda Bərdənin havası isti olur][13,səh.63].

Bu əsərin daha bir yerində, şair “Xosrovun Ərmənə, Məhinbanunun yanına gəlməsi” bölümündə də Bərdə toponimini bir xüsusi zövqlə təsvir edir. Məhinbanu Xosrovu yeri öpərək qarşılıyır və bu qışı suyu, otu bol və havası isti olan Bərdə məmləkətində keçirməyi məsləhət görür.

که دارالملک بردع را نوازی

زمستانی در آنجا عیش سازی (12،ص.127)

[Qışda Bərdəyə meyl göstər,

çünkü qışda Bərdənin havası isti olur] [13, s.98].

Ana yurdunu böyük məhəbbətlə sevən bu vətənpərvər şair Bərdə şəhərinin gözəlliklərini təsvir edərkən Bərdə şəhərinin də qədim adının “Hərüm” olduğunu “Şərəfnamə” əsərinin “İskəndərin Bərdəyə gəlməsi və Nüşabə ilə görüşməsi” bölümündə aşağıdakı şəkildə qeyd edir:

هرومش لقب بود از آغاز کار

کنون بردعش خواند آموزگار (11،ص.259)

[Hərüm adlanırdı bu yurd hər yerdə,

indisə adına deyirlər Bərdə][16, s.202].

Dehxoda “Lüğətnamə”sində Hərüm sözünün mənası belədir: “Hərüm qadınlar şəhəridir və bəziləri deyirlər ki, bir zamanlar Bərdə şəhərinin adı olmuşdur”. Borhan-e qate lüğətində isə, “İskəndərin hakimiyyəti dövründən əvvəl Bərdənin adı Hərüm olub və İskəndər onu Bərdə adlandırmışdır” kimi qeydə rast gəlirik. [Deh.Loğətnamə,celd-e XII, T.1373, s.20743].

Fikrimizcə Dehxodanın Bərdəni qadınlar şəhəri adlandırması ilə əlaqədar olan M.Ə.Rəsulzadənin aşağıdakı qeydi də maraqlıdır:

“Qədim yunan mifologiyasında, bir rəvayətə görə Amasiyada, başqa bir rəvayətə görə Dağıstanda, indi “Qızlar” adını daşıyan bir yerdə olduqları qəbul edilən amazonları, Nizami yurdunun tarixində bolluq, abadlıq və gözəllərilə tanınmış Bərdədə yerləşdirmişdir. Nüşabənin təmsil etdiyi “qadınlar səltənəti” qədim amazonlar əfsanəsinə verilmiş “yeni bəzək”dən başqa bir şey deyildir” [4, s.157].

Beləliklə Nizami “Xəmsə”də Hərüm sözünü yalnız bir dəfə yuxarıdakı beytdə işlətməmişdir. Bərdə toponiminə isə üç dəfə “Xosrov və Şirin” əsərində, beş dəfə “Şərəfnamə”də təsadüf olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, şair məkan məfhumlu leksemləri ən çox "Şərəfnamə" əsərində işlətməmişdir. Çünki, burada İskəndərin dünyanın dörd tərəfini gəzərək dünya səyahətinə çıxdığı məkanların təsvirini şair xüsusi məharətlə vermişdir. İskəndər bu səfərləri zamanı Hindistandan Ruma qədər bir çox şəhərlər, karvansaralar, imarətlər tikdirmişdir. Belə şəhərlərdən biri də, əlbəttə Bərdə olmuşdur. Böyük şair "Şərəfnamə"də Bərdə şəhərinin adını beş dəfə, əsərin aşağıdakı bölümlərində işlətməmişdir:

"İskəndərin Qərbə səyahəti və Kəbəni ziyarət etməsi" bölümündə bir dəfə; "Bərdə padşahı Nüşabəni dastanı və İskəndərin Bərdəyə getməsi və Nüşabəni görməsi" bölümündə iki dəfə; "Nüşabənin rusların əlindən xilas olması" bölümündə bir dəfə və "Rus ordusunun çıxmasından İskəndərin xəbər tutması" bölümündə aşağıdakı beytdə işlətməmişdir:

همان ملک بردع در انداختند

یکی شهر پر گنج پرداختند (11، ص.394)

[Gördüyün o Bərdə olmuşdur viran,

O zəngin şəhərdən qalmamış nişan][16, səh.318].

Bərdə şəhəri haqda Azərbaycanın ilk realist teatr rəssamı Rüstəm Mustafayev 1940-cı ildə nəşr etdirdiyi "Nizami epoxasının arxitektura abidələri" adlı məqaləsində yazır: "Bərdə artıq X əsrdən başlayaraq Azərbaycanın eləcə də bütün dünyanın ən məşhur şəhərlərindən biri idi. Bərdə şəhərində arşadilər, sasanilər və ərəb pulları tapılmışdır..." [17, s.282].

Nizami "Xosrov və Şirin" mənzuməsində Azərbaycan toponimiyası - coğrafi məkanları xüsusi zövq və məharətlə təsvir olunur. Gəncədən Muğana, Muğandan Xəzərlərə, sonra Bərdəyə, Bulqara və s. səfərləri zamanı bu diyarların səfəli guşələri, suyu, havası, tarixi izləri bədii obrazlı ifadələrlə təsvir olunur. Azərbaycanın Xalxal vilayətindəki Şahrud mahalı, Şahrud çayı Xosrovun Şahruddakı istirahət evi və s. coğrafi məkanlar bədii obrazlı ifadələrlə bəzədilir.

"Xəmsə"də "Xəzər" toponiminə isə iki dəfə; bir dəfə "Xosrov və Şirin" poemasının "Qızıl Arslanın mədhi" bölümündə, bir dəfə də "Şərəfnamə"nin "İskəndərin Rus ölkəsinə çatması" bölümündə rast gəlirik:

کس از دریای فضلش نیست محروم

ز درویش خزر تا منعم روم (12، ص.10)

[Xəzər yoxsulundan Rum varlısınadək;

Hər kəs fəzilət dəryasından əliboş qayıtmaz][13, s.44].

زکوه خزر تا به دریای چین

همه ترک بر ترک بینم زمین (9، ص.409)

[Xəzər dağından Çin suyuna qədər

Türklərlə doludur bütün bu yerlər][16, s.313].

Qeyd etmək lazımdır ki, beylərin də tərcüməsindən görüldüyü kimi, Nizaminin burada işlətdiyi "Xəzər" toponimi dənizin adını deyil Xəzər dənizinin kənarında yaşayan xəzərliləri nəzərdə tutmuşdur. Çünki buradakı "Xəzər dağı" və "Xəzər yoxsulu" dənizin yox, yaşayış məskəninin adı olduğu anlamına gəlir.

Burada müəllifin eyni şəkildə yazılan lakin orfoqrafik cəhətdən müxtəlif hərəkələrlə oxunan və müxtəlif mənə kəsb edən "خزران" şəklində yazılan dil vahidi "Xəzran" və "Xəzəran" şəklində işlətməsi də maraqlıdır. Nizami "Xəzran" deyərək türkəllilərin tayfalarının yaşadığı yeri nəzərə çarpdırır. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında "Xəzran" sözünün mənası belədir: - Xəzran vaxtilə türk qəbilələrindən olan Xəzərlərin yaşadığı yer nəzərdə tutulur. Xəzər dənizinin Şimal-qərbində və Volqa çayının hər iki tərəfində Asiya və Avropa

hissəsinin daha geniş sahəsini əhatə edən vilayət daxildir. M.Seyidov qeyd etdiyi kimi bu sözün mənası “yüksəkdə yaşayan ərlər” deməkdir [1, s.71,72].

Bu sözə yalnız “Şərəfnamə” əsərində “Xəzran” və “Xəzraniyan” şəklində cəm halında təsadüf olunur.

“Xəzran” dil vahidi “İskəndərin Rus ölkəsinə çatması” bölümündə iki dəfə işlənmişdir:

ز برطاس و آلان و خزران گروه

بر انگیخت سیلی چو دریا و کوه (11، ص.405)

[Burtasdan, Alandan, Xəzrandan hədsiz

Sanasan sel kimi axdı dağ, dəniz][16,s.319].

Dehxoda Lüğətnaməsində də bu sözlərin mənası müxtəlif söz maddələrində “Nazem-ol-otəba” əsərinə istinad edilərək belə qeyd olunur:

Türküstanda Qıpçaq da adlandırılan bir məkanın və Xəzər dənizinin sahilində yaşayan əhalinin adıdır [3].

Həmin mənbədə bu söz həm də Xəzər dənizinin adı olduğu qeyd olunur. Həmçinin “Fərhəng-e əmid” lüğətində belə bir qeyd də verilir:

خزر - طایفه ای از اقوام آریایی که در قدیم در ترکستان و سواحل غربی دریای خزر به سر می بردند.

[Qədimdə Türküstanda və Xəzər dənizinin qərb sahillərində yaşayan Aryayilər nəslindən olan bir tayfanın adıdır]. [3].

“Xəmsə”də həmin məkanda məskunlaşan insanlara müraciətlə “Xəzəraniyan” – yəni Xəzərdə yaşayanlar mənasını ifadə edən dil vahidi yalnız “Şərəfnamə” əsərində üç beytdə işlədilir:

“İskəndərin Zahidin duası ilə Dərbənd qalası” bölümündə iki beytdə və “İskəndərin Ruslarla birinci müharibəsi” bölümündə bir beytdə işlənmişdir.

مگر ز آفت آن بیابانیان

به راحت رسد کار خزرانیان (11، ص.289)

بفرمود شه تا گذرگاه کوه

بیندند خزرانیان هم گروه (11، ص.289)

[Onda çöl xalqının axınlarından;

Rahatlıq içində dincələr Xəzran.

Əmr etdi: nə qədər açıq-uçuq var;

Çəksin bu Xəzranın xalqı bir hasar][16, s.237].

به خزرانیان راست آراسته

ز چپ بانگ برطاس بر خاسته (11، ص.413)

[Sağ qolu bəzəmiş Xəzran dəstəsi,

Soldan da ucalır Burtasın səsi][16,s.324].

“Şərəfnamə” əsərinin tərcüməsinə şərhələr yazarkən Əkrəm Cəfər də bu sözün izahını belə verir:

Xəzran – yəni xəzərlilər. Xəzər dənizinin şimal-qərbində və Volqa çayının hər iki sahilində yerləşən türk qəbilələrindən biri olmuşdur [16, s.420].

Dehxoda Lüğətnaməsində “Xəzəraniyan” sözünün izahı çox qısa; -“Xəzranda yaşayanlar və Xəzran əhalisi” kimi verilməklə yalnız Nizaminin yuxarıdakı üç beyti nümunə gətirilmişdir [3].

“Xəmsə”də müasir dövrümüzdə qədər adları qalmaqda və işlək olan məkan məfhumlu leksemlərlə yanaşı artıq arxaikləşmiş yaxud hazırda hansı səbəbdənsə, mövcud olmayan

toponimlərə də təsadüf olunur. Belə sözlərdən biri də "Həmduniyan" kəndinin adıdır. Nizami "Xosrov və Şirin" əsərində Qızıl Arslanın bu əsərin müqabilində ona hədiyyə etdiyi "Həmduniyan" kəndinin bağışlanması səhnəsini "Toğrul şahın Nizamini tələb etməsi" bölümündə yalnız iki beytdə çox böyük məhəbbətlə təsvir edir.

Qızıl Arslanın ordusu Gəncənin 30 ağaclığında olarkən Nizamının yanına çağırtdırır. Nizami şaha xidmət əmri ilə onun yanına çatanda Qızıl Arslan öz çadırında şərab və musiqi məclisində idi. Gözəl qızlar çəngin havası ilə Nizamının qəzəllərini həzin səslə oxuyurdular. Şair qeyd edir ki, Qızıl Arslan mənim gəldiyimi eşidən kimi Allahpərəstliyimin hörmətini gözlədi, dərhal şərab məclisini yığıdırmağı əmr etdi. Xüsusi qurulmuş məclisdə Nizami "Xosrov və Şirin" məsnəvisini padşah üçün oxuyur. Sonra da müəllif qeyd edir: Qızıl Arslan mənim ona qarşı olan səmimiyyətimi, ürəyi açıqlığımı və tərifimi görəndə Həmduniyan adlı kəndi mənə bağışladı.

چو خوبا حمدو با اخلاص من کرد

ده حمدونيان را خاص من کرد (12، ص.347)

[Mənim ürəyi açıqlığımı və tərifimi görəndə;

Həmduniyan kəndini mənə bağışladı][11, s.353].

Şahın möhürü ilə kəndin bütün gəlirlərinin Nizamiyə və nəsilbənəsil onun varislərinə verilməsi haqda xüsusi fərman imzalanır.

Nizamının bəzi tədqiqatçıları padşahın hədiyyə etdiyi Həmduniyan kəndinin önəmsiz və gəlir baxımından dəyərsiz olduğu fikrini irəli sürmüşlər. Məşhur ədəbiyyatşünas, şair, təzkirəçi və "Təzkirətüş-şüəra" əsərinin müəllifi Dövlətşah Səmərqəndi isə bu hədiyyənin dörd obadan və əkinli-biçinli kənddən ibarət olduğunu bildirir [4, s.58].

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizamının bəzi tədqiqatçıları onun şan-şöhrətdən, saray həyatından uzaq olduğunu qeyd etməklə yanaşı, onun yalnız imkansız olduğuna və ehtiyac içərisində yaşadığına görə yardım almaq niyyətilə bəzən saraylara müraciət etdiyini deyirlər. Lakin Şeyx Nizamının ən böyük araşdırıcılarından biri olan Akademik Həmid Araslı ilk dəfə onun Həmduniyan kəndindən əlavə külli miqdarda var-dövləti – vəqfləri olduğuna aid sənəd haqqında 1983-cü ilin 25 fevralında "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində nəşr etdirdiyi "Nizami vəqfi haqqında yeni sənəd adlı məqaləsində geniş məlumat vermişdir. Çox qiymətli və tarixi sənəd hesab olunan bu faktiki materialın fotosuratını türk alimi Yavuz Akpınar Akademik Həmid Araslıya göndərmişdir [17, s. 165].

Bu sənəd 1593-cü ildə Osmanlı türklərinin Gəncə-Qarabağ vilayətini ələ keçirdikdən sonra bu vilayətdə aqrar məsələlərinin "icmal dəftəri"nin 277-ci səhifəsində şair Nizamının vəqflərinə aid olan materialdır. Burada ayrıca olaraq vəqflərin gəlir qaynaqları, xərcləri və onların harada yerləşdikləri göstərilmişdir. Akad. Həmid Araslıdan sonra 1984-cü ilin avqust ayında "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində Akademik Ziya Bünyadov da bu sənəd haqda daha dəqiq məlumat verməklə bərabər, onun Osmanlıca, yəni ərəb və fars sözləri ilə, fars dilinin cümlə quruluşu ilə yazıldığını qeyd edərək bu vəqflərin geniş siyahısını tərcümə şəklində təqdim etmişdir [17,s.324]. Biz də bu vəqflər haqda qısa da olsa, məlumat verməyi lazım bildik: Buraya Həmduniyan kəndinin malikanəsi də daxil olmaqla, Pircəlil kəndinin malikanəsi, Quşqara və Zazalı çaylarının kənarlarında olan əkin yerləri, Gəncəbasara tabe olan biçənək və əkin yerləri, Gəncə qalasında olan iki nalbənd, bir qəssab, bir çörəkçi dükənləri və karvansaraylardan da vəqfə gəlir gəlirmiş. Beləliklə Nizami vəqfinin gəliri o qədər çox imiş ki, o, kasıblara yemək vermək, xidmətçilərə maaş və vəqfə lazım olan başqa xərcləri ödəməkdən əlavə, hətta Gəncə şəhərində olan Came məscidi yanında fəaliyyət göstərən mədrəsə müdərrisini də maaşla təmin etirmiş [17, s.167].

Nizaminin böyük həvəs və məharətlə təsvir etdiyi maraqlı leksemlərdən biri də “Yeddi gözəl” əsərində işlətdiyi “Xəvərnəq” qəsrinin adıdır. Bəzi tədqiqatçıların bu qalanın Nizaminin öz təxəyyülünün məhsulu olduğunu desələr də, qəsrin varlığı, həqiqi mənada mövcud olduğu haqda məlumatlara müxtəlif mənbələrdə təsadüf olunur. “Dehxoda” lüğətnaməsində müəllif “Dayerət-ol-məaref”, “Borhan-e qate”, “Şərəfname-ye monyəri” kimi məşhur leksikoqrafik əsərlərə istinad edərək “Xəvərnəq” qalasının çox geniş tərifini verməklə yazır: Ərəb İraqının Nəcəf şəhərinin bir milliyində yerləşən və Nemanın birinci Yezdəgerd üçün tikdirdiyi məşhur qəsrdir. Bu qəsr IV əsrdə dağıldığından onun adına yalnız cahiliyyət dövründə yazılan əsərlərdə rast gəlmək olur və onun yaxınlığında yerləşən “Sədir” qəsrinin dünyanın ən möcüzəli 30 qəsrindən biri hesab olunur. Burada “Xəvərnəq” qəsrindən bəhs edən V əsrin məşhur fars şairləri Fəroxidən, Mənuçehridən, Naser Xosrovdan və Boxarayidən müvafiq şeir nümunələri, həmçinin Nizaminin poemasından dörd beyt verilir [3].

Başqa bir mənbədə, “Daneşname-ye cəhan-e eslam” [“İslam dünyasının ensiklopediyası”] adlı topluda İraqın Hirə şəhərində Sasanilər dövründəki saraylardan, o cümlədən “Xəvərnəq” qalasından geniş bəhs olunur. Burada dövrün elmi, tarixi və coğrafiyaya aid mənbələrə əsaslanmaqla “Xəvərnəq” qəsrinin “Xovərnəq”, “Xəvərnəz”, “Xəvrəngəh”, yaxud “Xovrəngəh” və Avestada “Hovərnəh” kimi tələffüz variantları verilməklə “qonaq məkanı”, “evin və ya eyvanın qarşısında tikilən kölgəlik” mənalarda işləndiyi qeyd olunur. Müəllif mövcud çoxlu elmi mənbələrə əsaslanaraq bu qalanın uzun illər mövcud olduğunu sübut etmək istəyir. Qeyd olunur ki, VII əsrin Romalı filosofu və coğrafiyaşünası Yaqut Həməvi “Xəvərnəq” adlı üç qədim binanın adını çəkir: biri Qərbdə, digəri Bəlx şəhəri yaxınlığında, üçüncüsü 418-ci ildə Bəhramgur üçün 1-ci Yezdəgirdin göstərişi ilə və münəccimlərin təklifi ilə gözəl təbiətli bir məkanda tikilmişdir [2,s.1,2].

Sasanilərin hakimiyyətinin sonuna qədər və Abbasilərin dövründə də bu qala xüsusi şən-şöhrətli və təntənəli bir qəsr olmuşdur. Sonralar Kufə, Ənbar və Bağdad şəhərlərinin mərkəzləşdirilməsi və Hirənin inkişafdan geri qalması nəticəsində Xəvərnəq də öz şöhrətini itirmiş və dağılmağa başlamışdır.

Məqalə müəllifi Xəvərnəq qalasının rəvayət deyil, həqiqətən də mövcud olduğunu sübuta yetirmək məqsədilə yazır:

“VIII əsrdə məşhur coğrafiyaşünas və səyyah Bətutə bu məntəqədən keçərkən qalanın divarlarını və dağılmış gümbəzlərini gördüyünü yazmışdır. Sonralar bu qala tamamilə məhv olmuş və onun qalıqları torpağın altında qalmışdır. 1943 [1324]- cü ildə İraklı arxeoloqlar Xəvərnəq qalasının toplantı qalıqlarında qazıntı işləri apararkən bu binanın həqiqətən bir vaxtlar mövcud olduğunu sübuta yetirdilər. Aparılan qazıntılar və tədqiqat işləri nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu qala dördkənc şəkildədir və hər birisi 50 metr hündürlüyündə xam kərpicdən tikilmiş qalın divarların üstündə dairəvi şəkildə olan bürclər yerləşdirilmişdir. Binanın otaqlarının qalıqlarını da torpağın altından çıxarıblar. Daş qırıntıları arasında olan kərpiclər və bəzəkli şəkillərlə dolu gəc qırıntıları da qəsrin daxili divarlarında həkk olunmuş bəzəklərin göstəricisidir” [2,s.3,4].

Prof. Aida Qasımova ərəb mənbələri kontekstində yazdığı “Nizaminin “Həft peykər” əsərində kosmopolitanizm və ərəb anti-şüubiyyə hərəkatı ilə səsləşən məqamlar” adlı məqaləsində Xəvərnəq qalasını tərfi ərəblərin sevimli mövzusu olduğunu qeyd edərək yazır:

“Xəvərnəq” ərəblər üçün Hirənin digər abidələri ilə yanaşı keçmiş qüdrətli günlər barədə nastolji hisslər ifadə edirdi. İran şahı Yezdəgirdin və onun oğlu V Bəhramın hakimiyyəti illəri ərəb müəlliflərinin ən önəm verdiyi zaman kəsiyi idi. Hirə xanedanı Münzirilərin qüdrəti ilə yanaşı qədim memarlıq abidələrini də həvəslə təbliğ edirdilər. Xüsusilə Xəvərnəq sarayı barədə demək olar ki, bütün orta əsr mənbələrində xəbərlər vardır [17, s.393].

Xəvərnəq qəsrinin tərifı ərəb təəssübkeşlərinin sevimli mövzusu idi. Belə bir qəsrin varlığı ərəb memarlığının inkişafından, ərəb sivilizasiyasını səhra ərəblərinin köçəri həyatı ilə məhdudlaşmayıb iri qəsrləri olan qüdrətli dövlətləri əhatə etməsindən xəbər verirdi [17,s.396].

Dahi Nizami Gəncəvi bu qalanın tikilməsi üçün istedadlı bir memar axtarışında olan Nemanın və onun oğlu Münzirin geniş astronomik biliyə malik olduğunu, xüsusən də Münzirin nücum elmində mahir olduğunu, gecələr yatmayıb ulduzların hərəkətini izləyən, yeddi ulduz və on iki bürcü, göy aləminin sirlərini bilən bir münəccim kimi təsvir edir:

منذر آن شاه با مهارت و مهر

آیتی بود در شمار سپهر

بود هفت اختر و دوازده برج

پیش او سر گشاده درج بدرج (14،ص.116)

[Münzirdə var idi başqa əlamət, ulduzlar elmində kəskin məharət

12 bürc ilə o, 7 ölkə qabağında açıq sandığa bənzər] [15,s.60].

Onlar Bəhrama saray tikdirmək üçün axtarıb uca və səfalı bir yer tapırlar. Memar axtarışında olarkən, Misirdə və Şamda məşhur binalar tikən Simnarı məsləhət bilirlər. Simnar özü bəna, memar olsa da, minlərlə rəssam ondan sənət öyrənirdi. Bir baxışı ilə bütün yüksəklikləri təyin edirdi. Rumlu Bolinas kimi möhkəm savad sahibidir, həm rəsədxana tikər həm də tilsim açar. Göyün sirlərindən, aydan, günəşdən xəbər verir.

Simnarın beş il çalışaraq gəc və daşdan gümüş kimi tikdiyi bu qalanın bürcləri aya yüksəldi, sanki 9 fələk onun ətrafında fırlanırdı. Nizami bu qalanın gözəlliyini xüsusi həvəslə təsvir edərkən, bizim eramın 1-ci əsrində yaşamış Təngluşa ilə müqayisə edir:

قطبی از بیکر جنوب و شمال

تنگلوشای صد هزار خیال (14،ص.150)

[Gözəllik qütbüydü cənub şimalın,

Təngluşasıydı yüz min xəyalın] [15, s.56].

Məşhur Nizamişünas alim R.Əliyev bu sözün izahını belə verir: “Təngluşa – Luşanın kitabıdır. Təvkr Babilini farsca Luşa adlandırırıblar. Luşa günəşin və ulduzların hərəkəti haqqında məşhur kitabın müəllifidir. Nadir miniatür, nəqş, ulduz və bürclərin şəkilləri ilə bəzədilmiş həmin kitab şərqdə böyük şöhrət qazanmış, əsrlər boyu gözəllik xəzinəsi sayılmışdır” [15, s.313].

Nizami bu əzəmətli qalanın təsvirini belə verir: Xəvərnəq qalanın daxili cənnət kimi rahat, xarici görünüşü səma kimi bəzəkli, divarları südlə cilalandığından güzgüyə bənzəyir. Gecə-gündüz üç rəngə düşür: səhər asıman rəngində mavi, günorta günəş batma ərəfəsində olanda sarı, bulud günəşin üzərini örtəndə bulud kimi ağ rəngə boyanardı. Qəsrin ətrafında cənnət kimi geniş və səfalı bağ var idi, bir tərəfində Fərat çayı axır, bir tərəfində isə Sədeyr məbədinin ardında kənd görünürdü. Xəvərnəq qalası Nemanın adını aya yüksəltdi, qəsrin özü isə yer üzünün qibləsi kimi tanındı.

Nəticə

Beləliklə əsərləri Şərq ədəbiyyatının nadir incilərindən hesab olunan Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində işlədilən coğrafi terminlərin bir qisminin adları doqquz əsrə yaxındır ki olduğu kimi qalmaqdadır. Digər bir hissəsi isə müxtəlif səbəblərdən adları təhrifə uğradığından yaxud arxaikləşdiyindən hazırda mənası və mənşəyi bilinmir. Bu toponimlərin bir qismi haqda şairin poemalarını tərcümə və tədqiq edən müəlliflər tərəfindən dəyərli məlumatlar və şərhlər verilsə də, bu mövzunu daha geniş araşdırmaya ehtiyac duyulur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, X cild, Bakı 1987, 608 səh.
2. Daneşname-ye cəhan-e eslam, <https://rch.ac.ir/article/Details/8884>.
3. Loğətnəme-ye Dehxoda, www.vajeyab.com.
4. Məhəmməd əmin Rəsulzadə, Azərbaycan şairi Nizami, Bakı 1991, 228 səh.
5. Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani, Sihah-ol fors be ehtemam-e Əbdoləli Taəti, Tehran 1341, 343 səh.
6. Nadir Məmmədov, Toponimika (dərslik), Bakı 2007, 408 səh.
7. Nizami Gəncəvi, Divan-e kamel, Leyli və Məcnun, Tehran 1360, 1125 səh.
8. Nizami Gəncəvi, Leyli və Məcnun, tərcüməçi S.Vurğun, Bakı 2004, 188 səh.
9. Nezami Gəncəvi, Eqbalname, tərtib dəhənde F.Babayev, Baku 1947, 234 səh.
10. Nizami Gəncəvi, İqbalnamə, tərcüməçi M.Rzaquluzadə, Bakı 2004, 266 səh.
11. Nezami Gəncəvi, Şərəfname, tərtib dəhənde A.Alizadə, Baku 1947, 507 səh.
12. Nezami Gencevi, Divan-e kamel, Xosrov və Şirin, Tehran 1360, 1125 səh.
13. Nizami Gəncəvi, Xosrov və Şirin, tərcüməçi H.Məmmədzadə, Bakı 1981, 370 səh.
14. Nezami Gəncəvi, Həft peykər, mətn-e elmi və enteqadi, T.Məhərrəmov, Moskva 1987, 256 səh.
15. Nizami Gəncəvi, Yeddi gözəl, tərcüməçi M.Rahim, Bakı 2004, 337 səh.
16. Nizami Gəncəvi, Şərəfnamə, tərcüməçi A.Şaiq, M.Rzaquluzadə, Bakı 2004, 335 səh.
17. Nizami Gəncəvi klassik və müasir tədqiqlərdə, Bakı 2021, 1025 səh.
18. Vəhid Dəstgerdi, Gəncine-ye Gəncəvi, Tehran 1318, 358 səh.

Ziyafət МАМЕДОВА

**РАЗРАБОТКА НЕКОТОРЫХ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ ЕДИНИЦ В
«ХАМСЕ» НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ
РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: Низами Гянджеви, топонимы, Хамса, Крепость Хавернаг, село Хамдуниан, Каспийское море, река Арас

Всемирно известный Низами Гянджеви является не только мастером поэзии, но и великим ученым и мыслителем. Он был ведущим во всех областях науки и обладал неисчерпаемым сокровищем знаний. «Хамсу» этого гениального мастера называют энциклопедией его времени. Потому что отсюда, кроме сведений о политической, социальной, экономической жизни и образе мышления людей того времени, можно получить большое количество сведений о различных областях науки - религии, астрономии, географии и истории. Одной из привлекающих внимание лексических единиц «Хамсы» и нуждающихся в более широком изучении являются слова с пространственным значением – топонимы.

Во всех стихотворениях знаменитого Низами географические места Азербайджана описаны с особым блаженством и любовью. Мы можем наблюдать, что группа этих названий, история которой насчитывает почти девять веков, сохранилась до наших дней. Другая группа географических названий изменилась с течением времени совершенно по-иному. Например, древнее название Барды - Харум, название Дашкенда - Чач, древнее название Каспийского моря - Гульзум, название Амударьи - Джейхун, а Мильскую равнину - равнину Иличуг.

Название села Хамдуниан, которое дал Низами Гызыл Арслан в обмен на его произведение «Хосров и Ширин», уже устарело. Академик Хамид Араслы впервые

сообщил о документе, доказывающем, что он помимо села Хамдуниян обладал большим богатством и пожертвованиями. Одним из интересных топонимов является название крепости «Хавернаг», которое с большим энтузиазмом и мастерством описал знаменитый поэт в своем произведении «Семь красавиц». Хотя и говорят, что этот замок – плод воображения Низами, информацию о реальном существовании замка можно найти в различных источниках.

Ziyafet MAMMADOVA

**ELABORATION OF SOME SPATIAL UNITS IN NIZAMI GANJAVI'S "KHAMSA"
SUMMARY**

Key words: Nizami Ganjavi, toponyms, Khamsa, Khavernag castle, Hamduniyan village, Caspian Sea, Araz river

The world famous Nizami Ganjavi is not only a master of poetry, but also a great scientist and thinker. He was knowledgeable in all fields of science and had an inexhaustible treasure of knowledge. "Khamsa" of this genius master is called the encyclopedia of his time. Because from here, in addition to the information about the political, social, economic life and way of thinking of the people of that time, it is possible to get a large amount of information about various fields of science - religion, astronomy, geography and history. One of the attention-grabbing lexical units in "Khamsa" and in need of wider study are words with a spatial meaning - toponyms.

In all the poems of famous Nizami, the geographical places of Azerbaijan are described with special bliss and love. We can observe that a group of these names with a history of nearly nine centuries has been preserved until today. Another group of geographical names has changed over time in a completely different way. For example, the poet gave the ancient name of Barda as Harum, the name of Dashkend as Chach, the ancient name of the Caspian Sea as Gulzum, the name of the Amu Darya as Jeyhun, and the Mil plain as Ilicug plain.

The name of Hamduniyan village, which was given to Nizami by Gizil Arslan in exchange for his work "Khosrov and Shirin", has already become archaic. Academic Hamid Arasli reported for the first time about a document proving that he had a large amount of wealth and endowments in addition to Hamduniyan village. The name of the "Khavernag" fortress, which the famous poet described with great enthusiasm and skill in his work "Seven Beauties", is one of the interesting toponyms. Although they say that this castle is a product of Nizami's imagination, information about the real existence of the castle can be found in various sources.

Daxil oldu: 03.05.2024-cü il